

трэцім чвэрці I тысячагоддзя. Культурны пласт гэтага часу захаваўся ў межах асобных мацерыковых ям. У сукупнасці з данымі радыёвугляроднага датавання магчыма вызначыць час існавання вакольнага горада старажытнага Полацка ў другой палове VIII – IX стгоддзяў (час існавання ляпной керамікі групы 1). Дагэтуль з VI стагоддзя на яго месцы існавала селішча банцараўскай культуры, што пацвярджаецца радыёвугляродным датаваннем кавалкаў дрэва і наяўным керамічным матэрыялам. Адсутнасць сферыльных прапластак у структуры пласта, а таксама значнай колькасці вугалю дае надставы для вызначэння безперарытнага характару існавання селішча – вакольнага горада ў VI – X стагоддзях.

ЛІТАРАТУРА

1. Бубенько, Т.С. Стратиграфия и хронология нижнего слоя Витебска / Т.С. Бубенько, О.Н. Левко // Ранние славяне Белорусского Поднепровья и Подвинья: материалы по археологии Беларуси. – Минск, 2003. – № 8. – С. 71 – 95.
2. Дук, Д. Старажытныя славяне полацкага гарадзішча (780 - 1310 гг.) / Д. Дук // Беларускі гістарычны часопіс. – 2008. – № 7. – С. 21 – 27.
3. Еремеев, И. Лепная керамика средневекового Витебска / И. Еремеев, Т. Бубенько, Г. Штыхов // Acta archaeologica Albaruthenica. Vol. II (Вып. 2) / уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Минск: І.П. Логвінаў, 2007. – С. 5 – 24.
4. Еремеев, И. Древний Лукомль. Лепная керамика и раннесредневековый культурный слой / И. Еремеев, Г. Штыхов // Acta archaeologica Albaruthenica. Vol. I (Вып. 1) / уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Минск: І.П. Логвінаў, 2007. – С. 110 – 134.
5. Кондратьева, О.А. Древнерусские гребни IX – XI вв.: местное производство и общеевропейские традиции / О.А. Кондратьева // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии: в 2 т. – СПб. – Псков, 1997. – Т. 1. – С. 300 – 308.
6. Плавінскі, М. Полацк да Рагвалода (пытанні тапаграфіі і хроналогіі культурнага слоя) / М. Плавінскі // Acta archaeologica Albaruthenica. Vol. II (Вып. 2) / уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Минск: І.П. Логвінаў, 2007. – С. 25 – 44.
7. Плавінскі, М. Ляпная кераміка полацкага селішча / М. Плавінскі, Г. Штыхаў // Гіст.-археалаг. зб. – Минск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 2006. – № 21. – С. 62 – 73.
8. Старая Ладога. Древняя столица Руси. Каталог выставки. – СПб: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. – 121 с.
9. Тарасаў, С.В. Полацк IX – XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Минск: Беларус. навука, 1998. – 183 с.

ВЫНІКІ АНТРАПАЛАГІЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСКАГА ПАДЗВІННЯ Ў 1998 – 2008 ГАДЫ

В.А. ЕМЯЛЬЯНЧЫК
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Разглядаюцца антрапалагічныя даследаванні старажытнага насельніцтва Беларускага Падзвіння, якія праводзіліся на працягу 1998 – 2008 гадоў на базе Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Па комплекснай праграме былі вывучаны краніялагічныя серыі, прадстаўленыя матэрыяламі пахаванняў розных эпох, пачынаючы з XI і да XVIII стагоддзя. У артыкуле прадстаўлены асноўныя вынікі даследаванняў краніялогіі розных груп насельніцтва.

Уводзіны. Антрапалагічныя даследаванні старажытнага насельніцтва Беларускага Падзвіння распачаліся ў канцы XIX стагоддзя. Першая публікацыя, прысвечаная апісанню курганных чарапоў з тэрыторыі Віцебскай губерні, належыць рускаму антрапологу В.Н. Майнову, які даследаваў матэрыялы з раскопак Е.Р. Раманава [1]. У гэты перыяд увагу даследчыкаў у першую чаргу прыцягвалі курганныя пахаванні. Шкілетныя матэрыялы з курганнага могільніка каля в. Пуцілкавічы (зараз Ушацкі р-н Віцебскай вобл.) з раскопак Ф. Вярэнькі і В. Шукевіча вывучаў польскі антраполог Л. Седлячэк [2].

Серыю чарапоў полацкіх крывічоў, атрыманую ў выніку раскопак А.Н. Ляўданскага і І.А. Сербавы, у 1930 годзе даследаваў вядомы савецкі антраполог Г.Ф. Дэбец [3]. Г.Ф. Дэбец адзначыў выражаны еўрапеоідны характар серыі полацкіх крывічоў, яе падабенства да краніялагічных серый дрыгавічоў і радзімічаў [3, с. 74]. У далейшым, разглядаючы агульную сукупнасць крывіцкіх краніялагічных серый (нескоўскія, смаленскія, шварскія, полацкія крывічы), Г.Ф. Дэбец адзначыў яе неаднастайнасць: калі заходняя галіна крывічаў (полацкія крывічы) прадстаўлена выражаным еўрапеоідным тыпам, то на ўсходзе, там дзе курганы ўтрымліваюць фінскія ўпрыгожванні, часцей сустракаюцца сублапапеоідныя прыкметы, ступень выражанасці еўрапеоіднасці памяншаецца [4, с. 248].

У пасляваенны час у савецкай антрапалогіі асабліва ўвага надавалася вывучэнню праблемы этнагенезу ўсходніх славян. У гэты час былі апублікаваны абагульняючыя працы Т.А. Трафімавай [5], Т.І. Аляксеевай [6]. Т.І. Аляксеева пацвердзіла выснову аб неаднастайнасці антрапалагічнага складу крывічоў, адпаведнай археалагічнаму дзяленню гэтай славянскай групы на племянныя саюзы ў канцы I тыс. н. э.: полацкія крывічы з'яўляюцца прадстаўнікамі еўрапеіднай расы, у той час як крывічы вярхоў-яў Волгі і Волга-Клязьмінскага міжрэчча выяўляюць рысы, уласцівыя мясцоваму даславянскаму (усходне-фінскаму) насельніцтву [6, с. 49 - 51].

Пачынаючы з 1965 года, пасля стварэння аддзела антрапалогіі ў Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР, распачаліся даследаванні беларускіх антраполагаў. Аднаўляецца сістэматычны збор і планамернае вывучэнне шкідных рэшткаў са старажытных пахаванняў. На працягу 1966 – 1971 гадоў І.І. Салівон быў сабраны значны матэрыял па вясковаму насельніцтву Беларусі, набліжанаму да сучаснасці (XVIII – XIX стст.). У тым ліку было даследавана і насельніцтва з тэрыторыі Беларускага Падзвіння (Лукомль, Чашніцкі р-н). І.І. Салівон канстатавала ўзаемнае падабенства асобных лакальных груп вясковага насельніцтва з тэрыторыі Беларусі, што дазволіла аб'яднаць іх у адну групу. Параўнанне краніялагічных серыі з вясковых могільнікаў XVIII – XIX стагоддзяў і курганных могільнікаў XI – XIII стагоддзяў выявіла высокую ступень іх падабенства па комплексе асноўных расавы-дыагнастычных прыкмет. На гэтай падставе І.І. Салівон зрабіла выснову аб генетычнай пераемнасці насельніцтва Беларусі, пачынаючы з эпохі сярэднявечча і да сучаснасці [7].

У 80-я гады XX стагоддзя краніялагічныя матэрыялы з тэрыторыі Беларускага Падзвіння даследавалі А.І. Кушнір і Г.У. Чаквін [8]. Аналіз новых палеантрапалагічных матэрыялаў з курганных пахаванняў дазволіў прасачыць мазаічнасць антрапалагічнага складу насельніцтва Полацкай зямлі X – XIII стагоддзяў.

На сучасным этапе даследаванні старажытнага насельніцтва Беларусі праводзяцца не толькі на базе Акадэміі навук Беларусі, але і на базе Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Працягваецца далейшае назапашванне краніялагічных і астэалагічных калекцый з тэрыторыі Беларускага Падзвіння. У сярэдзіне 90-х гадоў беларускімі археолагамі была адкрыта і даследавана новая катэгорыя пахавальных помнікаў – грунтовыя могільнікі X – XIII стагоддзяў. Археалагічныя раскопкі, якія штогод праводзяцца на базе Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта пад кіраўніцтвам Д.У. Дука, дазволілі атрымаць каштоўныя матэрыялы па насельніцтву Полацка XVII – XVIII стагоддзяў. Антрапалагічнае вывучэнне новых матэрыялаў праводзіцца па комплекснай праграме, якая ўключае, акрамя класічных краніяметрычных даследаванняў, вывучэнне палсадэмаграфіі і палеаэкалогіі старажытнага насельніцтва.

Асноўная частка. На працягу 1998 – 2008 гадоў па комплекснай праграме намі былі даследаваны групы насельніцтва з тэрыторыі Беларускага Падзвіння, прадстаўленыя матэрыяламі курганных, грунтовых і жалнічных пахаванняў XI – XIV стагоддзяў, матэрыяламі крыптаў Спаса-Праабражэнскай царквы Спаса-Ефрасінінэўскага манастыра, матэрыяламі пахаванняў полацкай шляхты XVII – XVIII стагоддзяў з тэрыторыі Полацкага гарадзішча. Па выніках даследаванняў быў апублікаваны шэраг артыкулаў [9 – 12].

Курганныя пахаванні (XI – XIII стст.). У склад даследаванай намі серыі курганных чарапоў часткова ўвайшлі матэрыялы, якія ў свой час вывучаліся Г.У. Чаквіным і А.І. Кушніром, а таксама новыя матэрыялы з раскопак Л.У. Дучыц, Г.М. Семенчука, Г.В. Штыхава. Сярэднія памеры і паказальнікі мужчынскіх чарапоў прадстаўлены ў табліцы 1.

Сумарная серыя курганных мужчынскіх чарапоў характарызуецца даліхакраніяй (чарапы наказальнік 74,1), влікімі абсалютнымі памерамі падоўжнага і вышыннага дыяметраў чэрапа і сярэднімі – папярочнага. Твар – сярэдні як паводле абсалютных памераў, так і паводле верхнетваравага наказальніка, артагнатны, моцна прафіляваны ў гарызантальнай плоскасці. Арбіты шырокія, нізкія як паводле абсалютнай велічыні, так і паводле арбітнага паказальніка. Па насавым паказальніку серыя адносіцца да катэгорыі сярэдняносых. Мужчынская серыя чарапоў выяўляе полімарфізм па шырыні і прафіліроўцы твару, выступанню насавых касцей. Для астатніх паказчыкаў зменлівасць блізкая да «нармальнай» альбо паніжаная.

Даследаванне тэрытарыяльных груп курганных чарапоў з тэрыторыі Беларускага Падзвіння не выявіла істотных адрозненняў паміж асобнымі лакальнымі групамі, за выключэннем серыі, прадстаўленай матэрыяламі курганных пахаванняў з тэрыторыі Глыбоцкага р-на (могільнікі Перавоз-4, Зябкі, Падсвілле). Сумарная серыя мужчынскіх чарапоў гэтай групы вылучаецца мезакраніяй (чарапы паказальнік 75,8), сярэднім падоўжным дыяметрам чэрапа, шырокім тварам, больш высокім дакрыльным паказальнікам з адначасова больш выражанай сплосчанасцю твару ў ніжняй яго частцы.

Грунтовыя могільнікі (X – XIII стст.). Да нядаўняга часу адзінай крыніцай інфармацыі аб антрапалогіі насельніцтва Полацкай зямлі X – XIII стагоддзяў былі курганныя пахаванні. Аднак у 90-я гады мінулага стагоддзя беларускімі археолагамі былі выяўлены і даследаваны грунтовыя могільнікі, сінхронныя курганным. Да іх адносяцца могільнік XI – XIII стагоддзяў Дрысвяты-Пашавічы (Браслаўскі район, раскопкі Г.М. Семянчука) і грунтовы могільнік X – XI стагоддзяў Казлоўцы (Міёрскі район, раскопкі Л.У. Дучыц і Г.М. Семянчука).

Табліца 1

Сярэднія памеры і паказальнікі мужчынскіх чарапоў

№ паводле Марціна	Прыкметы	Курганы полацкіх крыўчюў XI – XIII стст.			Жальнікі XIII – XIV стст.			Полацкае гарадзішча XVII – XVIII стст.			Полацк, Спаская царква XVII – XVIII стст.			Вясковыя могілкі Беларусі XVIII – XIX стст.		
		n	X	s	n	X	s	n	X	s	n	X	s	n	X	s
1	Падужны дыяметр	43	187,8	5,90	14	182,8	4,76	11	180,1	4,01	5	184,0	2,55	52	176,4	5,46
8	Папярочны дыяметр	42	139,1	4,29	14	141,0	6,41	11	142,5	5,22	5	152,8	1,30	51	143,1	4,52
8:1	Чаралны паказальнік	40	74,1	2,95	14	77,1	2,82	11	79,1	3,29	5	83,1	1,52	50	81,3	3,94
10	Найбольшая шырыня ілба	38	118,7	4,38	14	118,9	4,09	11	118,8	4,69	5	127,0	2,92	52	121,9	4,17
45	Скулавы дыяметр	15	134,4	7,23	5	131,4	4,62	10	130,3	3,80	4	137,5	4,20	22	129,9	4,95
17	Вышыня дыяметр	38	137,8	4,81	14	138,1	5,66	9	130,8	4,24	5	137,4	8,73	44	132,1	4,73
5	Даўжыня асновы чарапа	39	104,3	4,14	14	100,3	3,83	9	100,2	3,73	5	102,6	4,34	43	98,9	3,90
40	Даўжыня асновы твару	32	99,0	4,82	13	97,6	4,70	8	97,5	5,81	4	96,8	6,50	32	93,0	4,91
40:5	Паказальнік выступання твару	32	94,7	3,94	13	97,1	4,10	8	97,3	4,85	4	95,6	6,02	31	94,1	4,31
48	Верхняя вышыня твару	34	69,6	3,92	13	68,5	3,20	9	69,2	6,50	4	75,0	7,53	38	67,6	4,34
48:45	Верхнегарава паказальнік	15	51,8	3,65	5	52,2	1,92	8	52,6	4,57	4	54,6	5,72	20	52,2	3,02
9	Найменшая шырыня ілба	39	98,2	4,41	14	96,1	4,71	11	96,7	4,63	5	97,8	2,39	52	96,7	4,42
43	Верхняя шырыня твару	33	106,0	4,29	14	102,4	4,47	11	103,3	4,67	5	105,6	3,65	52	103,5	4,70
46	Сярэдняя шырыня твару	20	96,4	4,38	12	92,6	5,40	10	93,8	3,97	4	92,8	2,63	41	93,3	5,29
51	Шырыня арбіты	40	43,9	1,75	13	42,0	1,35	10	42,2	1,75	3	43,3	0,58	45	41,4	2,21
52	Вышыня арбіты	41	32,3	1,95	13	31,2	1,74	10	31,8	2,49	3	36,0	2,00	45	32,1	2,44
52:51	Арбітны паказальнік	40	73,5	4,36	13	74,4	4,50	10	75,3	4,88	3	83,1	3,69	45	77,6	6,08
54	Шырыня носу	33	25,1	1,73	14	24,9	1,51	10	25,6	1,78	3	26,0	2,00	40	24,7	1,90
55	Вышыня носу	39	51,8	2,96	13	49,6	2,02	10	51,2	3,46	3	54,3	8,39	40	50,4	3,23
54:55	Насавы паказальнік	33	48,5	4,02	13	49,7	3,55	10	50,2	4,15	3	48,2	4,17	39	49,2	4,43
29	Лобная хорда	43	113,7	5,41	14	114,4	6,64	11	110,2	3,16	5	114,4	5,08	54	109,8	4,42
30	Цемяная хорда	44	115,3	5,15	13	117,5	5,36	11	112,4	5,64	5	120,4	11,19	54	110,0	6,47
31	Патылічная хорда	41	97,8	4,42	13	96,5	3,31	11	94,5	4,57	5	95,2	9,20	43	94,4	4,60
12	Шырыня патыліцы	41	110,9	4,22	14	111,6	2,56	11	110,7	3,69	5	116,8	3,42	50	109,9	5,62
11	Шырыня падставы чарапа	41	124,7	4,78	14	123,6	4,38	10	125,1	4,28	5	130,4	5,77	49	123,6	5,15
61	Шырыня альвелярнай дуці	28	62,0	3,28	12	59,8	4,00	10	58,9	4,65	4	60,8	0,96	24	59,3	3,30
63	Шырыня паллябення	37	37,6	2,34	12	35,8	1,78	10	37,0	1,94	4	34,3	2,63	36	36,0	1,87
62	Даўжыня паллябення	32	48,7	2,36	12	46,9	2,68	10	46,6	2,46	4	47,8	3,95	37	45,7	2,71
27	Цемяная дуга	43	132,5	7,09	13	134,9	7,02	11	130,2	6,62	4	133,8	8,54	50	127,8	8,55
28	Дуга патыліцы	40	123,6	6,02	13	118,4	4,66	10	117,4	4,88	4	119,5	4,12	45	117,9	6,73

Грунтовы могільнік Дрысвяты-Пашавічы ўваходзіць у склад архэалагічнага комплексу, які ўключае ў сябе таксама гарадзішча і неўмацаванае селішча, размешчаныя на востраве «Замак» возера Дрысвяты. Археалагічныя помнікі на востраве ўяўляюць сабою рэшткі памежнай крэпасці Полацкай зямлі XI – XIII стагоддзяў [13, с. 191]. Грунтовы могільнік размешчаны на бліжэйшым паўвостраве. У пахавальным інвентары пераважаюць рэчы, характэрныя для старажытных беларускіх гарадоў, што дазволіла Г.М. Семянчуку даць азначэнне могільніку як гарадскому некропалю, бескурганнаму па форме і хрысціянска-славянскаму па зместу [13, с. 195].

Праведзенае намі даследаванне дрысвяткай серыі чарапоў паказала павышаную ўнутрыгрупавую зменлівасць як мужчынскай, так і жаночай выбаркі, што ўказвае на генетычную неаднароднасць групы. У фарміраванні антрапалагічнага складу насельніцтва Дрысвяткай крэпасці прымалі ўдзел прадстаўнікі балцкага насельніцтва, носьбіты культуры ўсходнелітоўскіх курганоў. Асабліва яркая гэтая праявілася ў жаночай выбарцы чарапоў, для якой уласцівы характэрны зрух у бок масіўнасці, у параўнанні з курганнымі чарапамі. Па ўсёй верагоднасці, прыйшлае славянскае насельніцтва, пераважна мужчыны (прадстаўнікі княжаскай адміністрацыі, дружыннікі), маглі ўступіць у шлюбныя адносіны з мясцовымі балцкімі жанчынамі [10]. Гэтая выснова знаходзіць пацверджанне ў матэрыялах архэалогіі. Умацаванае гарадзішча на востраве да XI стагоддзя належыла балцкаму насельніцтву; сярод упрыгожванняў, знойдзеных на гарадзішчы і селішчы, пераважалі балцкія рэчы (зааморфныя бронзалеты, трапецападобныя падвескі, фібулы з макападобнымі і ромбападобнымі галоўкамі) [13, с. 347].

Грунтовы могільнік Казлоўцы размешчаны на правым беразе р. Дзісны, на адлегласці 12 км на захад ад г. Дзісны. У выніку архэалагічных раскопак, праведзеных у 1988 – 1990 гадах Л.У. Дучыц і Г.М. Семянчуком, былі выяўлены пахаванні па абраду крэмацыі і інгумацыі. Нягледзячы на сваю нешматлікасць, матэрыялы грунтовага могільніка Казлоўцы заслугоўваюць асаблівай увагі. Мужчынскія чарапы з грунтовага могільніка выразна адрозніваюцца ад курганнага насельніцтва Полацкай зямлі і характарызуюцца мезакраніяй, невялікім падоўжным дыяметрам чэрапа, шырокім і нізкім тварам з пслабленай прафіліроўкай. Падобны «лапаноідны» комплекс прыкмет характэрны для фінамоўнага насельніцтва Прыбалтыкі і Паўночнага Захаду Расіі [14, с. 69 – 70; 15].

Меркаванне пра сувязі насельніцтва, што пакінула грунтовы могільнік Казлоўцы, з фінамоўным насельніцтвам знаходзіць сваё пацверджанне ў архэалагічных матэрыялах [16]. Такім чынам, у XI – XII стагоддзях на тэрыторыю Полацкага княства маглі пранікаць асобныя групы прыбалтыйска-фінскага насельніцтва з поўначы. Адсутнасць выражаных антрапалагічных адрозненняў жаночых чарапоў з могільніка Казлоўцы ад курганных чарапоў таксама можа ўказваць на шлюбныя сувязі прышлага і мясцовага насельніцтва.

Магчыма, што антрапалагічная спецыфіка тэрытарыяльнай групы курганнага насельніцтва з Глыбоцкага р-на (могільнікі Перавоз, Зябка, Падсвілле), а менавіта зрух у бок мезакраніі, у спалучэнні з пслабленнем гарызантальнай прафіліроўкі твару, адлюстроўваюць вынікі працэсаў метысацыі мясцовага і прышлага прыбалтыйска-фінскага насельніцтва. Паводле архэалагічных даных, у матэрыялах курганнага могільніка Перавоз таксама прысутнічаюць прыбалтыйска-фінскія культурныя элементы (галаўныя ўборы, вышываныя бляшкі) [16, с. 17].

Аналіз антрапалагічных матэрыялаў абодвух грунтовых могільнікаў з тэрыторыі Полацкай зямлі X – XIII стагоддзяў указвае на актыўныя міжэтнічныя кантакты, якія суправаджаліся разбурэннем прыняццю племянной эндагаміі і сярэлі станаўленню новага тыпу этнічнай супольнасці, які прыходзіў на змену старой племянной арганізацыі разам са станаўленнем раннесярэднявечнай дзяржаўнасці.

Жальнікі XIII – XIV стагоддзяў. Жальнікі ўяўляюць сабою пераходны тып пахаванняў ад курганоў да сучасных грунтовых магіл. Жальнікі існавалі даволі працяглы час – з XIII па XVIII стагоддзе. Для жальнічных магіл характэрна абкладка з камянеў круглаватай, авальнай або чатырохкутнай формы, адзін альбо два вялікія валуны ў галовах і ў нагах, каменныя крыжы. Жальнікі былі распаўсюджаны на тэрыторыі Паўночнай Беларусі, Іскоўшчыны, Усходняй Латвіі [17].

У склад даследаванай намі серыі ўвайшлі матэрыялы ранніх жальнічных пахаванняў з тэрыторыі Глыбоцкага (Перавоз) і Докшыцкага (Волча, Марговіца) раёнаў, атрыманыя ў выніку раскопак А. Квяткоўскай. Серыя, прадстаўленая раннімі жальнічнымі пахаваннямі, з'яўляецца злучальным храналагічным звяном паміж пахаваннямі курганнага перыяду і пахаваннямі, набліжанымі да сучаснасці. Сярэднія памеры мужчынскіх чарапоў з серыі жальнічных пахаванняў прадстаўлены ў табліцы 1. Сумарная серыя мужчынскіх чарапоў характарызуецца мезакраніяй, сярэднімі падоўжным і папярочным дыяметрамі чэрапа, вялікай вышыняй чарапной каробкі. Твар сярэдні як паводле абсалютных памераў, так і паводле верхнятваравага паказальніка, артагнатны, моцна прафіляваны ў гарызантальнай плоскасці. Арбіты сярэднешырокія, нізкія як паводле абсалютнай велічыні, так і паводле арбітнага паказальніка. Па насавым паказальніку серыя адносіцца да катэгорыі сярэдняносых. У параўнанні з курганным насельніцтвам назіраецца тэндэнцыя да зруху ў накірунку эпахальнага змянення чарапной каробкі: скарачаецца падоўжны дыяметр чэрапа (брахікефілізацыя), памяншаюцца памеры твару (грацылізацыя).

Вывучэнне насельніцтва Полацка XVII – XVIII стагоддзяў. Да апошняга часу звесткі пра антрапалагічны асаблівасці насельніцтва Полацка адсутнічалі. Нягледзячы на тое, што на працягу 50 – 70 гадоў XX стагоддзя шэрагам археолагаў (М.К. Каргер, П.А. Рапапорт, У.А. Булкін) былі выяўлены і апісаны пахаванні X – XIII стагоддзяў у полацкіх храмах, антрапалагічная экспертыза шкілетных матэрыялаў не праводзілася. Між тым вывучэнне антрапалогіі старажытнага насельніцтва Полацка XI – XIII стагоддзяў мае надзвычай важнае значэнне, паколькі дазволіць адказаць на шэраг важных пытанняў з гісторыі Полаччыны: вызначыць месца палачан у антрапалагічным складзе насельніцтва Беларускага Падзвіння, прасачыць спецыфіку славянскага засялення рэгіёна і г.д.

У лістападзе 2005 года пад кіраўніцтвам Д.У. Дука праводзіліся археалагічныя раскопкі ў Спаска-Праабражэнскай царкве Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра. Усяго было даследавана 8 склепаў. Было высветлена, што ўсе склепы пабудаваны ў адзін час, у межах 2-й паловы XVIII стагоддзя [18, с. 58]. У 3-х склепах былі зафіксаваны чалавечыя косткі. Усю сукупнасць выяўленых астэалагічных матэрыялаў можна падзяліць на дзве групы: 1) моцна парушаная і фрагментарная рэшткі чалавечых шкілетаў з крыптаў № 1 – 3 без слядоў пахавальнага абраду, з дамшккамі костак жывёл; 2) калектыўнае пахаванне ў дамавіне з крыпты № 3. Сярод чалавечых костак з першай групы былі выяўлены рэшткі не менш за 37 чалавек, сярод якіх 5 дзяцей, а таксама дарослыя мужчыны і жанчыны рознага ўзросту (ад 20 да 60 год). Мяркуючы па фрагментарнасці шкілетаў, многія з якіх былі прадстаўлены адзінкавымі косткамі, пахаванні былі моцна парушаны. Магчыма, гэтыя косці скідвалі разам з косткамі жывёл у склепы, калі знаходзілі іх падчас будаўнічых работ на тэрыторыі манастыра.

Другая група (калектыўнае пахаванне ў дамавіне) уяўляе сабой гомагенную паводле полу і ўзросту групу, прадстаўленую амаль поўнымі шкілетаў 6-ці мужчын сталага веку (узрост больш за 50 год). Падобна, што калектыўнае пахаванне ў адной дамавіне паўстала ў выніку перапахавання шкілетаў, паколькі асобныя косткі былі абгорнуты дарагой тканінай з срэбранай ніткай.

Прыдатнымі для вымярэнняў паводле стандартнай краніяметрычнай праграмы аказаліся 6 чарапоў з другой групы. Сумарная серыя мужчынскіх чарапоў з пахавання ў дамавіне вылучаецца выражанай брахікраніяй (чарапны паказальнік 83,1), пры сярэдніх велічынях падоўжнага дыяметра і вялікіх памерах папярочнага і вышыннага дыяметраў чэрапа. Твар шырокі і высокі паводле абсалютных памераў, сярэдні паводле вехнягваравата паказальніка, артагнатны. Арбіты шырокія і высокія паводле абсалютнай велічыні, паводле арбітнага паказальніка – сярэднія. Паказальнік выступання твару характарызуе серыю як артагнатную. Такім чынам, ужо на ўзроўні апісальнай характарыстыкі прасочваецца марфалагічная адметнасць групы. Паводле звестак І.П. Дэйніса, у часы, калі ў манастыры знаходзілася рэзідэнцыя генералаў ордэна іезуітаў, склепы Спаскай царквы выкарыстоўваліся для пахавання кіраўнікоў ордэна [19, с. 131]. Такім чынам, даследаваныя намі пахаванні маглі належаць іезуітам.

У 2007 годзе пад кіраўніцтвам Д.У. Дука праводзіліся археалагічныя раскопкі на тэрыторыі Полацкага гарадзішча. У верхніх пластах помніка, на глыбіні 0,8 – 1,4 м, былі выяўлены пахаванні, датаваныя на падставе аналізу пахавальнага інвентара XVII – XVIII стагоддзяў. На думку Д.У. Дука, на могілках хавалі прадстаўнікоў полацкай шляхты. У выніку раскопак быў атрыман шкілетны матэрыял, прадстаўлены рэшткі 36 чалавек, сярод якіх 13 дзяцей і 23 дарослых. Прыдатнымі для даследавання па краніяметрычнай праграме аказаліся 16 чарапоў (11 мужчынскіх і 5 жаночых). Сярэднія памеры і стандартныя адхіленні мужчынскіх чарапоў прадстаўлены ў табліцы 1.

Сумарная серыя мужчынскіх чарапоў характарызуецца мезакраніяй (чарапны паказальнік 79,1), сярэднімі велічынямі падоўжнага і папярочнага дыяметраў чэрапа ў спалучэнні з малой вышыняй чарапной каробкі. Твар сярэдні як паводле абсалютных памераў, так і паводле верхнягваравата паказальніка, артагнатны. Арбіты сярэднешырокія, нізкія як паводле абсалютнай велічыні, так і паводле арбітнага паказальніка, нос сярэдні. Мужчынская серыя чарапоў выяўляе полімарфізм па верхняй вышыні твару. Для астатніх паказчыкаў зменлівасць блізкая да «нормальнай», альбо паніжана. Па сваіх абсалютных памерах полацкая серыя мужчынскіх чарапоў выяўляе значнае падабенства з сумарнай серыяй вясковага насельніцтва Беларусі XVIII – XIX стагоддзяў. Гэты факт указвае на мясцовае паходжанне полацкай шляхты, яе генетычныя сувязі з карэнным насельніцтвам Беларусі.

Міжгрупавы аналіз даследаваных краніялагічных серый. З мэтай параўнання паміж сабой даследаваных груп насельніцтва быў праведзены кананічны дыскрымінантны аналіз. Аналіз праводзіўся для чатырох храналагічных серый мужчынскіх чарапоў з тэрыторыі Беларускага Падзвіння: 1) матэрыялы курганных пахаванняў XI – XIII стагоддзяў; 2) матэрыялы жальнікаў XIII – XIV стагоддзяў; 3) матэрыялы пахаванняў XVII – XVIII стагоддзяў з тэрыторыі Полацкага гарадзішча; 4) матэрыялы пахаванняў у Спаскай царкве Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра. У параўнальным аналізе была таксама ўключана серыя вясковага насельніцтва Беларусі XVIII – XIX стагоддзяў як эталонная для карэннага насельніцтва Беларусі новага часу. Першапачаткова ў аналіз быў ўключаны набор з 30 метрычных прыкмет. У выніку пакрокавага адбору ў сістэму было ўключана 16 найбольш інфарматыўных прыкмет. Верагоднасць памылкі першага роду для F-крытэрая Фішэра ($p < 0,000$) указвае на існаванне невыпадковых адрозненняў па даным набору прыкмет.

У сувязі з тым, што разглядалася 5 выбарак, для апісання міжгрупавой зменлівасці дастаткова 4-х дыскрымінатараў, ці кананічных пераменных. Для першай і другой кананічных пераменных $p < 0,05$, што ўказвае на невыпадковы характар адпаведнай заканамернасці міжгрупавой варыяцыі. Для трэцяга і чацвёртага дыскрымінатараў такая невыпадковасць не была даказана. Па значэннях назапашаных доляў сумарнай міжгрупавой варыяцыі першая кананічная пераменная ўлічвае каля 70 % зменлівасці, другая – каля 17 %. У суме першыя два кананічныя вектары адлюстроўваюць каля 87 % зменлівасці і з’яўляюцца найбольш значнымі. У табліцы 2 прадстаўлены нагрукі зыходных прыкмет на кананічныя пераменныя. Наборы нагрук выкарыстоўваюцца для інтэрпрэтацыі сэнсу кананічных пераменных.

Табліца 2

Нагрукі зыходных прыкмет на кананічныя пераменныя в мужских группах

№ паводле Марціла	Прыкмета	Кананічныя пераменныя	
		1	2
1	Падоўжны дыяметр	0,608	0,435
8	Папярочны дыяметр	-0,329	0,504
63	Шырыня паднябення	0,229	-0,257
17	Вышыны дыяметр	0,301	0,395
5	Даўжыня асновы чэрапа	0,364	0,210
28	Дуга патыліцы	0,285	0,047
10	Найбольшая шырыня ілба	-0,249	0,258
40:5	Паказальнік выступання твару	-0,000	0,146
62	Даўжыня паднябення	0,280	0,183
8:1	Чарапны паказальнік	-0,625	0,056
52	Вышыня арбіты	-0,006	0,230
9	Найменшая шырыня ілба	0,098	0,038
46	Сярэдняя шырыня твару	0,130	-0,067
45	Скулавы дыяметр	0,108	0,386
40	Даўжыня асновы твару	0,259	0,193
61	Шырыня альвеялярнай дугі	0,179	0,070

Першая кананічная пераменная найлепшым чынам падзяляе паміж сабой розныя храналагічныя групы насельніцтва (серыю курганных чарапоў XI – XIII стст. і серыі XVII – XIX стст.) і вылучае антрапалагічны тып, які характарызуецца зніжэннем чарапнага паказальніка, павелічэннем даўжыні чарапной каробкі і зніжэннем яе шырыні, павелічэннем высотнага дыяметра. Гэты «архаічны» комплекс прыкмет уласцівы курганнаму насельніцтву Полацкай зямлі.

Другі дыскрымінатар добра падзяляе паміж сабой дзве храналагічна блізкія серыі: серыю, прадстаўленую пахаваннямі ў Спаскай царкве, і серыю вясковага насельніцтва Беларусі. Мужчыны з пахаванняў у Спаскай царкве адрозніваюцца ад вясковага насельніцтва Беларусі павелічэннем усіх абсалютных памераў мазгавага чэрапа, больш шырокім і высокім тварам, высокімі арбітамі.

Па выніках кананічнага аналізу быў пабудаваны графік ацэнак кананічных пераменных (мал. 1). На графіку прадстаўлена наглядная карціна ўзаемага размяшчэння асобных чарапоў, якія належаць да розных груп, у прасторы першых 2-х кананічных пераменных.

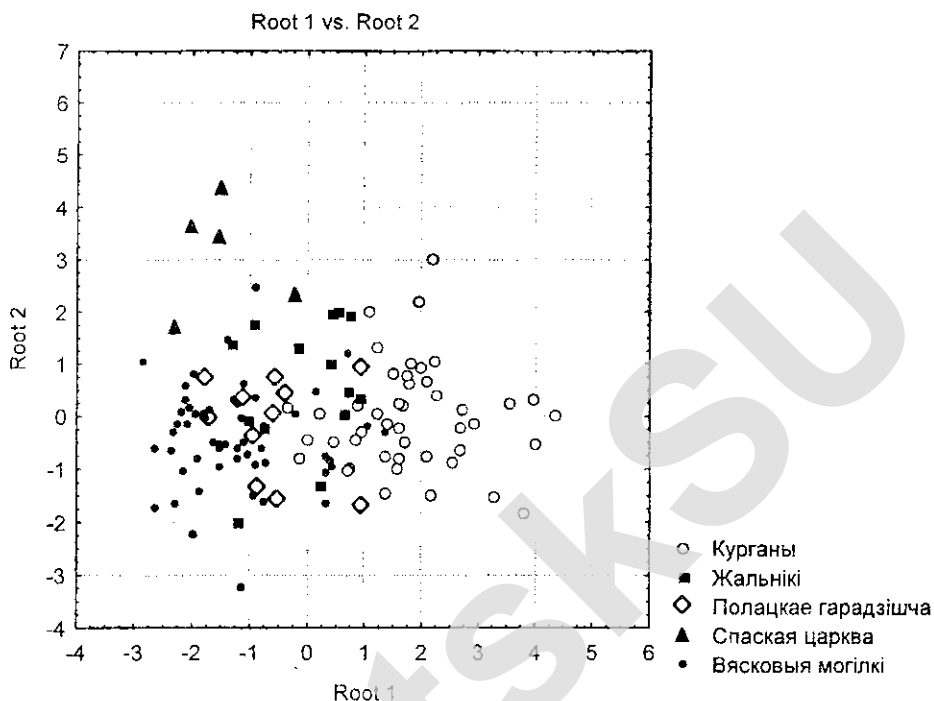
У правай частцы графіка размяшчаюцца курганныя чарапы полацкіх крывічоў, якія характарызуюцца даліхакраніяй, вялікімі памерамі падоўжнага і вышыннага дыяметраў. У левай частцы графіка размяшчаны серыі, набліжаныя да сучаснасці (XVII – XIX стст.). Гарызантальная вось графіка, такім чынам, адлюстроўвае эпахальны працэс брахікефалізацыі, які складаецца ў змяненні формы чарапной каробкі ад падоўжнай да круглай за кошт памяншэння падоўжных памераў і павелічэння шыротных памераў чэрапа.

Дзве серыі чарапоў, прадстаўленыя жальнічнымі пахаваннямі XIII – XIV стагоддзяў і пахаваннямі полацкай шляхты XVII – XVIII стагоддзяў, займаюць на графіку прамежкавае становішча. Цікава адзначыць значнае перакрыванне зон абодвух графікаў, што ўказвае на блізкае падабенства ўказаных серыі.

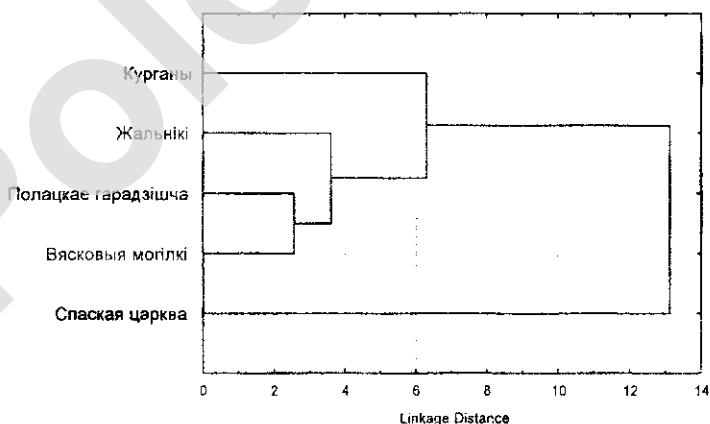
У цэлым для ўсіх даследаваных серыі, за выключэннем серыі са Спаскай царквы, характэрна прыцягненне да адзінага цэнтра згучэння. Серыя чарапоў са Спаскай царквы, наадварот, стаіць абасоблена, пры гэтым зоны, утвораныя 2-ма полацкімі серыямі (Спаская царква і полацкае гарадзішча), не перакрываюцца паміж сабой, што ўказвае на іх выразнае марфалагічнае адрозненне.

З мэтай атрымання нагляднага ўяўлення аб ступені падабенства і адрознення даследаваных груп насельніцтва быў праведзены кластэрны аналіз. У модулі правядзення дыскрымінантнага аналізу была знойдзена матрыца адлегласцяў Махаланобіса, якая затым выкарыстоўвалася для кластэрызацыі па ме-

тадзё Уорда. На малюнку 2 прадстаўлена гарызантальная дэндраграма кластэрнага аналізу. На першым кроку кластэрызацыі, на ўзроўні адлегласці 2,57, быў утвораны кластэр, які ўключае групы вясковага насельніцтва Беларусі і полацкай шляхты. На другім кроку, на ўзроўні адлегласці 3,61, да іх далучылася група насельніцтва, прадстаўленага жалнічнымі пахаваннямі. На трэцім кроку, на адлегласці 6,32, да іх далучылася група курганных крывічоў. Група, прадстаўленая матэрыяламі пахаванняў у Спаскай царкве, стаіць адасоблена, што пацвярджае яе антрапалагічную адметнасць.

Мал. 1. Узаемнае размяшчэнне мужчынскіх груп у прасторы двух кананічных пераменных

Мал. 2. Гарызантальная дэндраграма кластэрнага аналізу

У выніку праведзенага даследавання былі зроблены наступныя **высновы**:

1) аналіз антрапалагічных матэрыялаў 2-х грунтовых могілнікаў X – XIII стагоддзяў з тэрыторыі Полацкай зямлі ўказвае на актыўныя міжэтнічныя кантакты. У фарміраванні насельніцтва памсжнай крэпасці Полацкай зямлі Дрысвяты прымаюць удзел групы славянскага і балцкага насельніцтва, матэрыялы грунтовага могілніка Казлоўцы адлюстроўваюць узаемадзеянне прышлага прыбалтыйска-фінскага і мясцовага насельніцтва;

2) паміж насельніцтвам Беларускага Падзвіння эпохі ранняга сярэднявечча (полацкія крывічы) і новага часу (полацкая шляхта, вясковае насельніцтва) прасочваецца генетычная пераемнасць. Адроз-

ненне паміж курганным насельніцтвам і насельніцтвам, набліжаным да сучаснасці, з'яўляецца вынікам эпахальнай трансфармацыі будовы чэрапа (брахікефалізацыя);

3) блізкае падабенства паміж сабой серыі вясковага насельніцтва Беларусі і серыі полацкай шляхты ўказвае на іх генетычную блізкасць і агульнае паходжанне;

4) антрапалагічная своеасаблівасць серыі, прадстаўленай пахаваннямі ў Спаскай царкве, сведчыць на карысць адсутнасці генетычных сувязей з мясцовым насельніцтвам.

ЛІТАРАТУРА

1. Известия Императорского Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. – М., 1886. – Т. 49, вып. 2. – С. 98 – 119.
2. Sedlaczek, L. Dregowiczanie. Studium antropologiczne. Przyczynek do paleontologii Białej Rusi // Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Antropologii i Prehistorji. – Krakow: Drukarnia Uniwersytetu Jagellońskiego, 1929. – 55 s.
3. Дэбец, Г.Ф. Чарапы Люцынскага могільніку і старажытных славян Беларусі і месца апошніх у палеанталогіі Усходняй Эўропы / Г.Ф. Дэбец // Працы секцыі археалогіі Інстытута гісторыі Беларускай АН. – Мінск, 1932. – Т. 3. – С. 69 – 80.
4. Дебец, Г.Ф. Палеоантропология СССР / Г.Ф. Дебец. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1948. – 389 с. (Труды / Ин-т этнографии. Т. 4).
5. Трофимова, Т.А. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии / Т.А. Трофимова // Советская этнография. – 1946. – № 1. – С. 91 – 136.
6. Алексеева, Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии / Т.И. Алексеева. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1973. – 332 с.
7. Саливон, И.И. Антропологическая характеристика населения Белоруссии II тыс. н. э. по палеоантропологическим материалам / И.И. Саливон // Очерки по антропологии Белоруссии / И.И. Саливон [и др.]; под ред. В.П. Алексеева, Ю.Г. Рычкова. – Минск, 1976. – С. 18 – 101.
8. Кушнир, А.И. Новые материалы к антропологической характеристике населения Полоцкой земли XX – XIII вв. / А.И. Кушнир, И.В. Чаквин // История и археология Полоцка и Полоцкой земли: конф. к 1125-летию Полоцка. – Полоцк, 1987. – С. 28 – 30.
9. Емяльянчык, В. Комплексная антрапалагічная характарыстыка насельніцтва Полацкай зямлі X – XIII стст. (па даным краніялогіі) / В. Емяльянчык // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы IV Міжнар. навук. канф., Полацк, 23 – 24 кастр. 2002 г.; М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Ін-т гісторыі НАНБ, НППКМЗ; укл. Т.А. Джумантаева. – Полацк, 2003. – С. 122 – 130.
10. Емяльянчык, О.А. Краниологическая характеристика материалов грунтового могильника XI – XIII вв. Дрисвяты-Пашевичи / О.А. Емяльянчык // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. А. Гуманитарные науки. – 2006. – № 7. – С. 16 – 24.
11. Емяльянчык В.А. Вынікі антрапалагічнай экспертызы астэалагічных матэрыялаў з крыптаў Спаскай царквы Спаса-Ефрасінеўскага манастыра // Гіст-археалаг. зб. – 2006. – № 21. – С. 224 – 228.
12. Емяльянчык, В.А. Антрапалагія двух грунтовых могілікаў курганага перыяду (да пытаньня аб этнічнай сітуацыі на тэрыторыі Полацкай зямлі ў X – XIII стст.) / В.А. Емяльянчык // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы V Міжнар. канф., Полацк, 24 – 25 кастр. 2007 г.; М-ва культуры Рэсп. Беларусь, НППКМЗ. – Полацк: НППКМЗ, 2007. – Т. 2. – С. 14 – 21.
13. Семянчук, Г. Раньшэярэднявечныя грунтовыя могільнікі Дрысвяты-Пашавічы / Г. Семянчук // Гіст-археалаг. зб. – 2002. – № 17. – С. 191 – 195.
14. Денисова, Р.Я. География антропологических типов балтских племён и этногенетические процессы в I – начале II тысячелетия н. э. на территории Литвы и Латвии / Р.Я. Денисова // Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы: сб. ст.; Латв. акад. наук, Ин-т истории Латвии; отв. ред. Р.Я. Денисова. – Рига: Зинатне, 1990. – С. 28 – 81.
15. Санкина, С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии / С.Л. Санкина. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – 109 с.
16. Дучыц, Л.У. Археалагічныя дадзеныя аб прыбалтыйскіх фінах на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тысячагоддзя / Л.У. Дучыц // Гісторыя Беларусі: жалезны век і сярэднявечча: тэз. дакл. навук. канф., Мінск, 27 – 28 лістап. 1997 г.; Ін-т гісторыі НАН Беларусі; нав. рэд. В. Шадыра. – Мінск, 1997. – С. 16 – 18.
17. Дучыц, Л.У. Жальнікі / Л.У. Дучыц // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл.; Беларус. энцыкл.; рэдкал.: В.В. Гетаў [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 252.
18. Дук, Д.У. Гісторыя Порлацка: па матэрыялах археалагічных даследаванняў: вучэб.-метад. компл. для студ. спец. 1-21 03 01-01 01 «Гісторыя Беларусі» / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2006. – 112 с.
19. Дэйніс, І.П. Полацкая даўніна / І.П. Дэйніс; уклад., прадм. і камент. М. Баўтовіча; пер. з руск. мовы М. Ермалаева. – Мінск: Медисонт, 2007. – 330 с.